پژوهشنامهٔ قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

شمارهٔ ۲۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۰
صص ۲۸۷ـ۳۱۱ (مقاله پژوهشی)

No. 29, Autumn & Winter 2021/2022

ارزیابی دیدگاه شیخ حرعاملی در اعتبارسنجی کتاب مسائل علی بن جعفر در وسائل الشیعه

مجید معارف[۱]، فاخره فراهانی[۲]

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۴/۲ ـ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۵/۵)

چکیده

کتاب وسائل الشیعه اثر شیخ حر عاملی یکی از جوامع حدیثی متأخر شیعی است که با رویکرد فقهی به نگارش درآمده است. مؤلف در این کتاب که یکی از مهمترین منابع فقه شیعه را تشکیل می‌دهد و با توجه به معیارهایی به گزینش مصادر روایی معتمد و معتبر از میان منابع روایی فراوان پرداخته است. یکی از این منابع، کتاب مسائل علی‌بن‌جعفر است که از اصول روایی شیعه محسوب می‌شود. رویکرد علمای متقدم، متأخر و معاصر نسبت به این کتاب متفاوت است و در حالی‌که متقدمان با ارجاع به طرق صحیح این کتاب در تألیفات خود به آن اعتبار بخشیده‌اند، متأخران تنها به نسخه‌ای از این کتاب دست یافته‌اند که به طریقی ضعیف گزارش شده است. رویکرد معاصران به این کتاب متفاوت بوده به‌طوری که برخی از علماء آن را تلقی به قبول نموده و بسیاری هم در اعتبار و اصالت نسخه کنونی تشکیک وارد کرده‌اند. بررسی اعتبار نسخه کنونی در رویکرد علماء به این کتاب در دوره‌های مختلف حکایت از عدم انطباق این کتاب با معیارهای کتب معتمد حتی نزد شیخ حر عاملی دارد و این مسأله گویای تساهل و تسامح مؤلف وسایل الشیعه در مواجهه با گزینش این منبع حدیثی است.

کلید واژه‌ها: شیخ حر عاملی، وسائل الشیعة، علی بن جعفر، المسائل، اعتبار سنجی.

۱. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسؤول)؛ maaref@ut.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران، تهران، ایران؛ farahani.f2012@gmail.com

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

۱- بیان مسأله

کتاب تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه اثر شیخ حرعاملی شامل احادیث فقهی صد و هفتاد و هشت منبع از منابع روایی شیعه است که شیخ حر این جامع حدیثی را با مراجعه به دو دسته از منابع مستقیم ـ یعنی منابعی که در اختیار وی قرار داشته است ـ و منابع غیرمستقیم ـ یعنی منابعی که ایشان دسترسی مستقیم به آن نداشته و با واسطه سایر علماء به نقل از آن می‌پردازد ـ تألیف نموده است. در قرن یازدهم هجری با پیدایش و رواج نگاه حداکثری و نظام توسعه‌ای به روایت و ظهور نگره‌های اخباری، پایبندی به سند روایت و نظام ارزش‌گذاری مکتب حله مورد نقد بسیاری از علمایی قرار گرفت که با معتقدات اخباری خواهان بازگشت به شیوه قدما در اعتبار سنجی روایات بودند. یکی از اصحاب همین تفکر شیخ حر عاملی است که با پایبندی بر وثاقت‌های صدوری و رجوع به نظام ارزش‌گذاری قدماء و تأکید بر نقاط ضعف مکتب حله به تألیف کتاب وسائل الشیعة پرداخت. ایشان تلاش کرد تا با بازسازی نظام قرائن قدماء به تدوین جامع فراگیر فقهی شیعی بپردازد. وی با نوظهور خواندن تقسیم خبر واحد به انواع اربعه و پیروی آن از شیوه عامه در ارزش‌گذاری میراث روایی، بهترین اسلوب در تعامل با روایات معصومان(ع) را در همسویی با قدماء می‌داند.

شیخ حرعاملی در فائده چهارم و پنجم خاتمه وسائل الشیعه و همچنین در قسمتی از مقدمه کتاب وسائل الشیعه، بخشی از مباحث حدیثی و رجالی خود را به اعتبارسنجی منابع روایی اختصاص داده است. ایشان با طرح معیارهای دخیل در اعتبار یک منبع روایی به گزینش مصادری پرداخته است که از آن کتب تحت عنوان منابع معتمد یاد می‌کند. یکی از این منابع، کتاب مسائل علی بن جعفر است. این کتاب به عنوان یکی از اصول روایی شیعه در دوره‌های مختلف و در میان علماء و محدثان مورد توجه و استناد قرار گرفته است و فقهاء و از جمله شیخ حر عاملی در تألیفات خود به این کتاب اعتماد نموده‌اند. با توجه به

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

اهمت کتاب المسائل و جایگاه کتاب وسائل الشیعه در فقه شیعی پرسش‌های ذیل مطرح می‌شود: ملاک‌های شیخ حر عاملی در اعتباربخشی به کتاب المسائل کدام است و این استدلال‌ها تا چه اندازه از جانب علمای متقدم، متأخر و معاصر تلقی به قبول شده است؟ اعتبار و اصالت نسخه کنونی المسائل چه میزان است و ملاک‌های شیخ حر عاملی تا چه میزان با انتخاب کتاب المسائل در تطابق است و آیا این کتاب از شایستگی لازم برای قرار گرفتن در لیست کتب معتمد شیخ حر عاملی را برخوردار است یا خیر؟ در این مقاله کوشش می‌شود تا با پاسخ به این پرسش‌ها جایگاه و اعتبار کتاب المسائل در میان علماء و جامع حدیثی وسائل الشیعه تبیین گردد.

۲- مقدمه

قبل از پرداختن به موضوع اصلی مقاله یادآوری چند نکته مقدماتی ضروری می‌نماید:

۲-۱. شیخ حر عاملی و کتاب وسائل الشیعه

محمد بن حسن حر عاملی (۱۰۳۳- ۱۱۰۴) از محدثان و فقهای اخباری مسلک لبنانی مهاجر به ایران محسوب می‌شود که پس از چهل سال آموزش در محضر اساتید بزرگ در پی سفرهای خود به عراق و خراسان و مشهد، در این شهر ساکن شده و پس از مدتی قاضی القضاة و شیخ الاسلام خراسان گشت. (قمی، ۱۷۷/۴۸، امین، ۱۷۷/۵، افندی، ۶۳/۵-۷۰) او در این مدت آثار فراوان علمی از خود به جای گذاشت که یکی از مهمترین آنها کتاب با ارزش و گرانبهای «تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة» است که دربردانده ۳۵۸۶۸ حدیث در ۵۰ موضوع فقهی از مقدمهٔ العبادات تا دیات و براساس کتاب شرایع الاسلام محقق حلی تنظیم گشته است. این کتاب دارای دوازده خاتمه مفید در رابطه با اسناد و رجال احادیث و متعلقات آن و تبیین شیوه شیخ در تعامل با روایات و نگارش کتاب است.

شیخ حر در تبیین انگیزه خود برای تألیف این کتاب با اشاره به نواقص کتب حدیثی همچون طولانی بودن کتاب‌ها، تشتت اخبار و روایات، صعوبت دست یافتن به احادیث

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

مورد نظر، اختلاف در روایات، زیادی تکرار حدیث و کم بودن احادیث در باب مسائل شرعیه، و با رجوع به ۱۸۰ منبع در دو شکل منابع مستقیم و با واسطه هدف خود را جمع تمام احکام و سنت‌های شرع و آداب دین و دنیا و فروع فقهی و تمام اوامر و نواهی متعلق به افعال مکلفین از احادیث معصومان(ع) بیان می‌کند. (حرعاملی، وسائل الشیعه، ۴/۱-۷)

۲-۲. علی بن جعفر و کتاب المسائل

علی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین مکنی به ابوالحسن و ملقب به عریضی فرزند کوچکتر امام صادق(ع) و برادر امام کاظم (ع) است. شیخ طوسی او را از اصحاب امام صادق(ع)، امام کاظم(ع)، امام رضا(ع) و وکیل و قیم امام کاظم(ع) معرفی می‌کند. (طوسی، الرجال، ۳۳۹، ۳۸۸، ۴۰۰) از تاریخ تولد و وفات او اطلاع دقیقی در دست نیست برخی ولادت او را حدود سال ۱۳۵ ق تخمین زده‌اند. (موسسه آل‌البیت، ۲۹) چنانکه در خصوص سال وفات او نیز به سال ۲۱۰ اشاره شده است. (ابن‌حجر، ۲۵۸/۷).

شیخ طوسی در ترجمه وی با تصریح به وکالت او، وی را صریحاً توثیق نموده و به رفعت شأن و جلالت وی او اذعان دارد (طوسی، الرجال، ۳۸۸، ۴۰۰ و الفهرست، ۲۶۴-۲۶۵) نجاشی اما تنها او را صاحب یک کتاب با محتوای فقهی برشمرده که از امام کاظم(ع) روایت می‌شود. (نجاشی، ۲۵۱) علامه حلی نیز با اشاره به همین مطلب وی را توثیق نموده است. (حلی، ۹۹) کشی در رجال خود روایاتی را ذیل ترجمه علی بن جعفر آورده که حاکی از صحت و سلامت اعتقادی وی وشدت التزام و ارتباط او با ائمه است. (کشی، ۷۲۹/۲ و ۸۰۷)

علی‌بن جعفرصاحب یکی از اصول حدیثی شیعه است که با عناوین «کتاب فی الحلال و الحرام» و «المسائل» از آن نام برده شده است. (نجاشی، ۲۵۱، طوسی، الرجال، ۲۶۴)

کتاب المسائل وی حاوی ۴۲۹ مسأله است که تنهاروایت اول از این کتاب با ذکر سند نقل شده و مابقی روایات بدون سند متصل از معصوم و به صورت معلق بر سند اولین حدیث نقل می‌شوند. موضوع این روایات مسائل فقهی همچون نماز، روزه، زکات، حج و...

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

است. نسخه کنونی از این کتاب به روایت احمد بن موسی بن جعفر است که تمامی احادیث این کتاب را از ابوجعفربن‌یزید بن نضر خراسانی در سال ۲۸۱ ق استماع نموده و به ثبت و نقل آن پرداخته است. این نسخه از یکی از نوادگان علی بن جعفر از امـام کـاظم(ع) و بـه صورت غیر مبوب روایت می‌شود. (عریضی، ۱۰۳)

۳-ادله شیخ حر عاملی در بیان اعتبار کتاب مسائل علی بن جعفر در وسائل الشیعه

شیخ حرعاملی از جمله محدثانی است که با اذعان به اهمیت و جایگاه منـابع مکتـوب متقدم در تألیفات حدیثی با تأکید بر صحت التزام و بازگشت به شیوه قدما اقدام بـه تـألیف کتاب وسائل الشیعه می‌نماید.

نگاه حداکثری شیخ به روایات هیچ‌گاه سبب نشد که ایشان حکم به صحت تمـام منـابع حدیثی دهد که از پیشینیان به دست او رسیده است. بلکه وی از جمله کسانی است که پس از اعتبارسنجی منابع روایی، مصادر تألیف کتاب وسائل‌الشیعه را تعیین می‌نماید. با توجه به مقدمه و خاتمه وسائل الشیعه ملاک‌های شیخ حر عاملی در گزینش منابع معتمد و به‌طـور خاص و اعتماد به کتاب مسائل را می‌توان در موارد ذیل برشمرد:

۳-۱. وثاقت مؤلف

وثاقت و مورد اعتماد بودن مؤلف شرط اساسی در اعتماد به مرویات او است. هر چنـد تعریف وثاقت و شاخصه های آن از دید علمـاء متفـاوت اسـت (مامقـانی، ۴۱۹/۱-۴۲۹، آصف محسنی، ۱۸۷-۱۸۹، غلامعلی، ۲۶۳) اما هسـته اصـلی آن برائـت مؤلـف از کـذب، نسیان و سهو است. این لفظ مدح تام را افاده می‌کند و دلالت بر این دارد که شخص مـورد اعتماد و ضابط است. براساس شیوه شیخ در گزینش مصادر و منابع و تعامل حـداکثری بـا روایات به نظر می‌رسد ایشان بر همان تعریف لغوی وثاقت بسنده کـرده و در کـاربرد ایـن لفظ با اقدمین هم رأی بوده (حرعاملی، وسـائل الشـیعه، ۷/۱، ۲۲/۳۰، ۱۵۹) و مـذهب را

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

شرط توثیق راوی نمی‌داند. (همانجا: ۲۰۵/۳۰) شیخ حر عاملی با اعتماد به گزارش‌های کتب رجالی (طوسی، الرجال، ۳۸۸، ۴۰۰ و الفهرست، ۲۶۴-۲۶۵، حلی، ۹۹، کشی، ۷۲۹/۲، ۸۰۷/۲) و اقوال محدثان و فقهاء (مفید، ۲۲۰/۲) بر وثاقت علی بن جعفر اعتماد نموده است. (حرعاملی، وسائل الشیعه، ۴۲۵/۳۰، حرعاملی، الرجال، ۱۷۲)

۳-۲. شهرت و تواتر نسبت کتاب المسائل به مؤلف (معلوم الانتساب بودن)

یکی از شروطی که در اعتبار کتب شیخ حر عاملی تأکید فراوانی بر آن می‌ورزد، وضوح انتساب کتاب به مؤلف است به گونه‌ای که جای هیچ شک و تردیدی باقی نمانده و این انتساب از شهرت و تواتر برخودار باشد، (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۵۱/۳۰) تواتر انتساب کتاب به نویسنده این یقین را ایجاد می‌کند که کتاب مورد نظر به دست مؤلف تدوین گشته است، زیرا هیچ مستند عقلی دال بر اتفاق نظر علمای مختلف در طول قرون و در نقاط متفاوت بر کذب موجود نیست. مستند شیخ حر عاملی در تعیین تواتر یک کتاب بر پایه اعتماد علماء و فضلاء نسبت به آن کتاب است.

۳-۳. اعتماد به گزارش های رجالیان و اقوال و استنادات علمای اعلام

یکی از ملاک‌های شیخ حر عاملی در اعتماد به نسخه ها و کتب‌هایی که به دست ایشان رسیده، پیگیری و متابعت داده‌های رجالی در رابطه با ترجمه فرد مورد نظر و تألیفات وی است. علاوه بر این استناد به تألیفات علمای کبار و به طور خاص علمای متقدم امامی در ارجاع و میزان اعتماد ایشان به کتاب مورد نظر، از دیگر مؤلفه‌های شیخ حر عاملی در اعتماد به منابع حدیثی و کاربست آن‌ها در تألیف الوسائل است. (همانجا، ۲۱۹/۳۰)

۳-٤. ارجاع واعتماد علماء به کتاب علی بن جعفر (مرجعیت کتاب)

مرجعیت یک کتاب به این معناست که آن کتاب در طول سالها مورد ارجاع محققان و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

عالمان قرار گیرد و به نوعی از کتب مرجع به شمار آید، در این صورت قطعا حائز اهمیت بوده و نقش محوری نسبت به سایر مؤلفات ایفاء می‌کند، لذا هر چه ارجاع سایر کتب به کتاب مورد نظر بیشتر باشد عزم نویسنده را بر سلامت و اعتماد بر منبع مورد استفاده بیشتر می‌سازد. از منظر شیخ حر این نکته در اعتماد به کتاب از اهمیت خاصی برخوردار است. (همانجا، ۱۵۴/۳۰) شیخ حر اعتماد مشایخ حدیثی متقدم همچون شیخ کلینی، شیخ صدوق، شیخ طوسی، ابن قولویه، حمیری و... و استنادات ایشان به روایات کتاب المسائل را بر صحت و تواتر انتساب این کتاب به علی بن جعفر حمل نموده است و لذا در انتساب المسائل به علی بن جعفر تردیدی وارد نمی‌داند.

۳-۵. استفاده از منابع مشتمل بر احکام شرعی

از آنجا که وسائل الشیعه کتابی با روایات فقهی است، یکی از شروط اساسی در تعیین مصادر این است که کتاب مورد نظر دربردانده احکام فقهی باشد. (همانجا) با توجه به اینکه کتاب المسائل در محوریت فقه و با موضوعاتی همچون احکام نماز و روزه و حج و... تألیف شده است از منظر شیخ از صلاحیت لازم در تدوین وسائل الشیعه برخوردار بوده است.

۳-۶. اعتبار اصول روایی شیعه

اصول روایی به معنای هر یک از مجموعه های اولیه حدیثی است که راویان سده های نخستین به صورت مستقیم از استماع روایات در محضر ائمه آن را به وجود می‌آوردند که مهمترین منبع تشکیل کتب حدیثی بعد از خود بوده است. (ابن دقیق، ۲۰۹، منوچهری، ۲۱۸/۹) این مجموعه‌ها به جهت واسطه‌های کمتر از اعتبار بالاتری برخوردار است و به طور عمده در طول تاریخ از اعتنای بیشتر محدثان نسبت به خود برخوردار بوده است. شیخ حر عاملی پاره‌ای از کتب متقدمان را مشمول حکم اصل بودن می‌داند و از این رهگذر برای این دسته از کتب از جمله مسائل علی بن جعفر قائل به اعتبار می‌شود. (حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۶۲/۳۰)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

۳-۷. اتفاق نظر علماء نسبت به صحت و اصالت کتاب

از دیگر شروط شیخ حر در انتخاب منابعی که از آنها با نام «الکتب المعتمدة» یاد می‌کند باورمندی و هم رأیی عالمان و عدم تشکیک نسبت به کتب و مؤلفان آن است. همان‌گونه که خود می‌فرماید: «لایختلف العلماء و لایشک الفضلاء منها» (همانجا، ۲۲/۳۰) شیخ حر عاملی این باورمندی را از دو منظر نگاه عالمان رجالی و محدثان بررسی می‌کند. (همانجا، ۲۱۹/۳۰) بر این اساس شیخ حر عاملی کتاب علی بن جعفر را در زمره منابعی که هیچ تشکیکی از سوی علماء به ان وارد نیست در نظر گرفته است.

٤- ارزیابی دیدگاه شیخ حر عاملی در اعتبار کتاب مسائل علی بن جعفر

در ارزیابی ملاک‌های شیخ حر عاملی در اعتبار بخشی به کتاب المسائل می‌توان رویکرد عالمان و فقهای شیعی را نسبت به این کتاب در سه محور متقدمان، متأخران و معاصران مورد بررسی قرارداد. در محور اول به بررسی دیدگاه متقدمان در این مسأله خواهیم پرداخت.

٤-۱. اعتبار و جایگاه کتاب المسائل از منظر متقدمان

کتاب المسائل کنونی مشتمل بر ۴۲۹ مسأله است که به صورت غیر مبوب به روایت احمد بن موسی بن جعفر به دست ما رسیده است. نجاشی در یادکرد از این کتاب متذکر می‌شود که دو نسخه مبوب و غیرمبوب از کتاب علی بن جعفر در دسترس وی بوده است. او نسخه مبوب را با استماع از احمد بن محمد بن عبد الله جعفی به نقل از ابن عقده بیان می‌کند در حالی که طریق وی به نسخه غیر مبوب به واسطه ابو عبد الله محمد بن علی بن شاذان قزوینی به نقل از احمد بن محمد بن یحیی العطار نقل می‌شود.

در بررسی طریق نجاشی به نسخه مبوب، تمامی راویان این نسخه از وجوه سرشناس حدیثی کوفی تلقی شده که داده‌های رجالی آن‌ها را توثیق می‌نماید. احمد بن محمد بن

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

عبیدالله جعفی معروف به قاضی ابوعبدالله – راوی این نسخه – اگر چه وی در آخر عمر تضعیف گشته و به اضطراب دچار شده اما نجاشی در نقل این نسخه به او اعتماد ورزیده است. (نجاشی، ۸۵-۸۶، ۵۲، ۱۲۰، حلی، ۳۲، طوسی، الفهرست، ۲۶۸)

با توجه به کوفی بودن تمامی راویان می‌توان طریق مذکور را طریق تداول کتاب المسائل در حوزه حدیثی کوفه دانست که از طریق قاضی ابو عبدالله به بغداد نیز راه یافته است.

در طریق دوم، نجاشی نسخه غیر مبوب کتاب – که به نظر می‌آید همان نسخه اصلی از این کتاب است– را از طریق ابوعبدالله شاذان که از محدثان ایرانی و از خطه قزوین است روایت می‌کند. وی در سال چهارصد هجری به بغداد رفته و نجاشی به استماع اخبار و احادیث از وی پرداخته است. به نظر می‌رسد وی کتاب علی بن جعفر را مشافهةً در همین زمان از ابن شاذان دریافت کرده است. (نجاشی، ۵۲)

راویان کتاب المسائل در طرق غیرمبوب نیز همگی از محدثان بلند پایه بوده حوزه قم بوده و از توثیق رجالیان بهره‌مند هستند. (نجاشی، ۲۱۹، طوسی، الفهرست، ۲۹۴) در این طریق اولین راوی کتاب یعنی عبدالله بن حسن مجهول بوده و از وی هیچ اطلاع رجالی و توثیق و تضعیفی در دست نیست. بر این اساس طریق نجاشی به نسخه غیر مبوب و اصلی کتاب المسائل همان طریق محدثان حوزه قم و طریق وی به نسخه اصلاح و تبویب شده با استناد به سند محدثان کوفی روایت می‌شود.

شیخ طوسی هر چند همچون نجاشی به وجود دو نسخه از این کتاب اشاره‌ای ندارد اما دو طریق به کتاب علی بن جعفر ارائه می‌دهد. شیخ طوسی در هر دو نسخه طریق خود را به شیخ صدوق می‌رساند و این کتاب را از طریق مشایخ وی، یعنی علماء و محدثان حوزه قم روایت می‌کند. طریق اول شیخ طوسی به این کتاب دارای دچار عارضه ارسال است، از آن‌جا که شیخ، العمرکی البوفکی را در میان اصحاب امام عسکری نام برده است و با توجه به اینکه علی بن جعفر از اصحاب امام صادق (ع)، امام کاظم (ع) و امام رضا(ع) است، لذا امکان نقل مستقیم البوفکی از علی بن جعفر وجود نداشته و حلقه واسطه در این طریق

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

محذوف است. طریق دوم شیخ به این کتاب طریقی صحیح است که هیچ ضعفی به آن وارد نیست. شیخ علاوه بر دو طریق مذکور در مشیخه کتاب تهذیب و استبصار به واسطه حسین بن عبیدالله غضائری از احمد بن محمد بن یحیی از محمد بن یحیی از عمرکی بوفکی از علی بن جعفر نقل می‌کند که طریقی صحیح به کتاب المسائل تلقی می‌شود. (طوسی، تهذیب الاحکام، ۸۶/۱۰، طوسی، الاستبصار، ۳۴۰/۴)

طریق چهارم به این کتاب طرقی است که شیخ صدوق در مشیخه من لایحضره الفقیه ارائه داده است. وی این کتاب را در طریق اول با واسطه پدر خود از عمرکی بوفکی و در طریق دوم به واسطه ابن ولید از موسی بن قاسم بجلی نقل می‌کند. (صدوق، ۴۲۲/۴-۴۲۳)

سند پنجم به این کتاب مربوط به روایات علی بن جعفر در قرب الاسناد است. حمیری در قرب الاسناد، بخش دوم از کتاب خود را به ذکر روایات علی بن جعفر از امام کاظم(ع) اختصاص داده است. حمیری احادیث علی بن جعفر را در ابواب فقهی و از باب الطهاره تا احادیث متفرقه ذکر کرده است. سند وی به احادیث علی بن جعفر از طریق عبد الله بن الحسن العلوی از علی بن جعفر از امام کاظم (ع) است. با توجه به طرقی که نجاشی به نسخه‌های این کتاب ارائه کرده است، وی کتاب المسائل را به صورت غیر مبوب از عبد الله بن الحسن روایت می‌کند در حالی‌که کتاب مذکور در قالب مبوب خود در کتاب حمیری نقل شده است. این احتمال بعید به نظر نمی‌رسد که حمیری پس از دستیابی به نسخه اصلی و غیر مبوب کتاب خود به تبویب روایات آن در ابواب فقه پرداخته است. با توجه به اینکه وی در باب روایات متفرقه پس از ذکر روایات علی بن جعفر به نقل سایر روایات با اسناد خاص می‌پردازد که به‌زعم وی مناسب با عنوان باب و دیگر روایات علی بن جعفر بوده است، لذا می‌توان چینش روایات را در ابواب فقه به ذوق شخصی مؤلف نسبت داد.

یکی دیگر از منابعی که روایات علی بن جعفر از امام کاظم (ع) درآن نقل شده است، کتاب الکافی است. کلینی در مجموع هفتاد و یک روایت از علی بن جفر از امام کاظم (ع) نقل کرده که در قالب پانزده طریق به مرویات علی بن جعفر بیان شده است. (کلینی،

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

۴۷۶/۱، ۶۸۷، ۱۱۴/۲، ۱۴۵، ۴۹۷، ۵۶۳، ۷۶۸/۴، ۱۵۲/۸، ۲۵۲/۹، ۷۱۷، ۱۳۶/۱۱، ۳۴۳/۱۲، ۷۲۶، ۲۲۳/۱۳، ۲۶۳/۱۴) بررسی این روایات از نوعی دو دستگی در متون آن‌ها خبر می‌دهد. از مجموع هفتاد و یک روایت مذکور چهل و هفت روایت با عرضه یک سؤال به امام کاظم (ع) از سوی علی بن جعفر و استفتاء از آن حضرت صورت گرفته که می‌توان آن را به اقتباس کلینی از کتاب المسائل علی بن جعفر منسوب کرد. قسمت دوم مرویات علی بن جعفر که شامل بیست و چهار روایت است و عمدتاً گزارش شنیده و دیده‌های وی از افعال و اقوال امام موسی بن جعفر است که عمدتاً در اصول کافی و در مباحث اعتقادی و اخلاقی و محتوای غیر فقهی ارائه می‌شود. بر این اساس فرض انتساب کتاب و یا مرویات دیگر به علی بن جعفر به غیر از کتاب المسائل بعید به نظر نخواهد رسید. این فرض زمانی قوت می‌گیرد که به سخن شیخ صدوق در مشیخه رجوع می‌کنیم، شیخ صدوق پس از آن که دو طریق به تمام روایات علی بن جعفر در کتاب الفقیه ارائه می‌دهد می‌نویسد که همچنین تمام کتاب علی بن جعفر را نیز از همین طریق نقل می‌کنم. این قرینه نیز دلیل متقنی است که متقدمان ما علاوه بر کتاب المسائل به نگاشته‌های دیگری از علی بن جعفر دسترسی داشته‌اند که امروزه در اختیار ما نیست. بررسی طرق کلینی به روایات علی بن جعفر نشان می‌دهد که وی به پنج نسخه از این کتاب دسترسی داشته که شامل نسخه‌های عمرکی بن علی البوفکی، موسی بن قاسم بجلی، علی بن اسباط، اسماعیل بن همام و یعقوب بن یزید است.

احمد بن محمد خالد برقی در کتاب المحاسن چهارده روایت نقل می‌کند که سند آن منتهی به علی بن جعفر از امام کاظم(ع) است. بررسی متون این روایات نیز نشان می‌دهد تنها نه روایت از این کتاب را می‌توان به کتاب المسائل منسوب کرد که در قالب فقه و به صورت عرضه سوال بر ابوالحسن (ع) صورت گرفته (برقی، ۴۵۳/۲، ۵۳، ۶۱۷، ۶۲۰، ۶۲۸، ۶۲۹) و پنج روایت دیگر عمدتاً در ثواب و عقاب اعمال است که می‌توان آن را فرمایشات مستقیم امام (ع) در نظر گرفت. (همان: ۹۴/۱، ۲۹۰، ۶۱۷/۲، ۶۲۹/۲) برقی در

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

این کتاب، روایات المسائل را از نسخه بجلی و علی بن اسباط نقل می‌کند. ابـن قولویـه در کامل الزیارات سه روایت از علی بن جعفر نقل کرده است که با توجه به بررسـی محتـوایی نمی‌توان آن‌ها به موضوع کتاب المسائل منسوب کـرد، و ایـن خـود حـاکی از روایـات و نوشته‌های دیگر علی بن جعفر است. (ابن قولویه، ۱۶، ۱۹، ۵۳)

در بررسی رد پای این طریق در اسناد متقدمان می‌توان به کتاب الایضاح قاضی نعمـان اشاره کرد. اگرچه وی از محدثان متقدم – قرن چهارم – به شمار می‌آید و علی‌رغم اطلاع و دسترسی کافی وی به تمام نسخ کتاب المسائل، اما تنها به نقل نسخه‌ای از این کتـاب کـه به روایت علی بن حسن بن علی بوده است، می‌پردازد. (ابـن حیـون، ۱۶۹/۱، ۲۰۰، ۲۰۷) علی بن حسن که از نوادگان علی بن جعفر است به لحاظ رجالی مجهول بوده و هیچ توثیق و تضعیفی از وی در دسترس نیست.

با توجه به آنچه بیان شد هرچند این کتاب به عنوان یک اصل روایی فقهی مورد توجـه و ارجاع علمای متقدم امامیه در تألیفات ایشان قرار گرفته است و ایشا به نسخه و طریقـی صحیح از این کتاب دست داشته‌اند اما حجم این ارجاعـات در آثـار متقـدمان و بـه طـور خاص اصحاب کتب اربعه – کلینی با ۴۷ روایت، صدوق بـا ۳۱ روایـت، طوسـی بـا ۱۹۰ روایت – به میزانی نیست که حاکی از محوریت و مرکزیت و یا شهرت در خور ملاحظه‌ای برای این کتاب باشد. ضمناً با توجه به طرق رجالیان و محدثان متقدم به این کتاب می‌توان به وجود شش نسخه مشهور از کتاب المسائل اشاره کرد کـه بـا روایـت عمرکـی بـوفکی، معاویه بن قاسم بجلی، علی بن اسباط، اسماعیل بن همام، یعقوب بـن یزیـد و عبـد الله بـن حسن بن علی بن جعفر نقل شده است. این افراد به عنوان راویان علی بن جعفر در پـاره‌ای از موارد به نقل روایت‌های غیرفقهی و استفتاء از وی نیز پرداخته‌اند.

٤-۲. جایگاه کتاب المسائل در آثار متأخران

کتاب مسائل علی بن جعفر از جمله مصادر حدیثی است که می‌توان در آثـار متـأخران

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

نیز استناد به آن را مشاهده کرد. علامه مجلسی در جلد دهم بحارالانوار تحت عنوان ما وصل إلینا من أخبار علی بن جعفر عن أخیه موسی ع بغیر روایة الحمیری، به نقل کتاب المسائل پرداخته است. سندی که علامه مجلسی در ابتدای این کتاب نقل کرده بدین ترتیب است: أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُوسَى بْنِ جَعْفَرِ بْنِ أَبِي الْعَبَّاسِ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرِ بْنُ يَزِيدَ بْنِ النَّضْرِ الْخُرَاسَانِيُّ مِنْ كِتَابِهِ فِي جُمَادَى الْآخِرَةِ سَنَةَ إِحْدَى وَ ثَمَانِينَ وَ مِائَتَيْنِ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع عَنْ عَلِيِّ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَخِيهِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ ع (مجلسی، ۲۴۹/۱۰).

این نسخه در اختیار شیخ حر عاملی در تألیف کتاب وسائل قرار گرفته و نسخه کنونی کتاب المسائل امروزه همان نسخه صاحب وسائل و علامه مجلسی است و با همین سند در اختیار ما قرار دارد. شیخ حر عاملی با اتصال طریق خود به شیخ طوسی به نقل این کتاب پرداخته است. شایان ذکر است طریق شیخ طوسی به کتاب المسائل همان طریق شیخ صدوق به این کتاب است.

سند کتاب المسائل در نسخه موجود آن دارای ضعف‌هایی است که در میزان اعتبار کتاب و اعتماد علماء به آن به عنوان یک منبع معتبر متقدم حدیثی تأثیر منفی می‌گذارد. بر حسب سند فوق گوینده اخبرنا که راوی کتاب علی بن جعفر است برای ما مجهول بوده و هیچ گمانی در تشخیص وی وجود ندارد. حلقه دوم در این طریق که احمد بن موسی بن جعفر است برحسب مصطلحات رجالی مجهول بوده و نام او در تراجم نیامده و گزارش‌های رجالیان هیچ اطلاعی از او در اختیار ما قرار نمی‌دهند. ابوجعفر بن یزید بن نضر خراسانی نیز تنها نامش در همین سلسله سند وارد شده و جای دیگری از او نامی برده نشده و او نیز از مجهولین است، فقط نام علی بن الحسن بن علی در کتب انساب آمده، اما در مورد وثاقت یا ضعف آن سخنی به میان نیامده است، لذا طریق مذکور به این کتاب طریقی ضعیف بوده که عمدتاً مجهولی از مجهول دیگر به روایت پرداخته است.

محدث نوری از دیگر علمای متأخر است که به کتاب المسائل اعتماد نموده است.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

ایشان بر پایه اعتماد علمای کبار به این کتاب، وثاقت و اعتبار علی بن جعفر، اعتبار کتاب المسائل به عنوان یکی از اصول روایی شیعه و همچنین با در نظر گرفتن این نکته که هر دو نسخه مبوب و غیر مبوب از این کتاب در دسترس است برای این کتاب کسب اعتبار کرده و در تألیفات خود به آن اعتماد ورزیده است. (نوری، ۴۸۱/۲۱)

بسیاری از دیگر متأخران همچون صاحب البرهان، مسالک الافهام، نور الثقلین در آثار خود به این کتاب اعتماد نموده و مورد ارجاع و اسناد قرار دادهاند. (بحرانی، ۴۲۵/۱– ۴۲۸، ۸۳۵/۳، فاضل جواد، ۲۲/۱ – ۲۰۳، ۲۱۲، ۲۲۰، حویزی، ۲۹۴/۱، ۳۵۰، ۳۷۲)

در مجموع میتوان گفت کتاب المسائل از منابع عمده مؤلفات محدثان متأخر بوده که در تدوین و تألیف کتب فقهی و حدیثی خود به این منبع اعتماد کردهاند. دلیل عمده این محدثان توثیق علی بن جعفر و اعتبار کتب المسائل به عنوان یکی از اصول روایی شیعه است.

٤-۳. بررسی رویکرد معاصران به کتاب المسائل

بررسی آرای محدثان و فقهای معاصر نسبت به کتاب المسائل از یک رویکرد سه گانه نسبت به اعتبار دهی به این کتاب خبر میدهد. رویکرد اول، نسخه کنونی از کتاب المسائل را به علی بن جعفر منسوب داشته و آن را معتبر و قابل استناد میداند. دیدگاه دوم، نظر عالمانی است که این کتاب را بیاعتبار خوانده و اصالت انتساب کتاب المسائل کنونی را به علی بن جعفر تخطئه میکند. در نظرگاه سوم، رویکرد عالمانی بررسی میشود که حد متعادلی را پیش روی گرفته و حکم به بیاعتباری مطلق این کتاب ندادهاند اما تنها متفردات نسخه کنونی را از اعتبار خارج کردهاند.

مهمترین ادله موافقان اعتبار کتاب المسائل موجود، استناد به ساسله سند صحیح و متصلی است که صاحب وسائل الشیعه به این کتاب ارائه میدهد. شیخ حر عاملی با اتصال سند خود به شیخ طوسی به نقل این کتاب میپردازد.

آیتالله خویی به عنوان مهمترین مدافع اعتبار کتاب المسائل با استناد به استدلال فوق و

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

توثیق تمام واسطه‌های شیخ حر عاملی تا شیخ طوسی و صحیح خواندن طرق شیخ، کتاب علی بن جعفر و تمام روایات آن را صحیح خوانده و از آن به صحیحة علی بن جعفر تعبیر می‌کند. (خویی، ۳۱۰/۱۲-۳۱۲، ۳۱۴-۳۱۸، ۵۳۹، ۵۴۱)

شیخ محمد سند از دیگر فقهایی است که پیرو استدلال آیت الله خویی در طریق حکم به اعتبار کتاب المسائل و قابل استناد فقهی بودن روایات آن گام می‌زند. (سند، ۱-۲) آیت‌الله مکارم شیرازی نیز قائل به اعتبار نسخه صاحب وسائل از کتاب علی بن جعفر بوده و روایات منقول در وسائل الشیعه را صحیحه علی بن جعفر می‌داند. (مکارم، ۱-۲)

شیخ آقا بزرگ تهرانی با اشاره به وجود برخی تصحیفات در نسخه خطی موجود از این کتاب که در برخی از روایات عبارت سألت ابی جایگزین سألت اخی شده است، استفتاءات علی بن جعفر را از برادرش امام کاظم(ع) و پدرش امام صادق(ع) و گاه حتی از خودش می‌داند. اما در مجموع از آن جهت که این کتاب در شمار اصول روایی شیعه به شمار می‌آید، به این کتاب اعتماد نموده است. رویکرد دوم نسبت به کتاب علی بن جعفر، موضع آن دسته از علمایی است که کتاب المسائل موجود را نامعتبر می‌خوانند. به‌زعم این گروه از فقهاء و عالمان استدلال موافقان اعتبار این کتاب استدلالی تام و تمام نیست و از جهاتی چند مورد مناقشه و چالش قرار می‌گیرد.

از آنجا که ملاکی که سبب اعتبار و صحت طریق می‌شود، این است که طریق به یک کتاب به صورت قرائت و یا سماع و یا اجازه نقل آن از یک شیخ حدیثی باشد، مخالفان اعتبار این کتاب؛ از جمله آیت الله شبیری زنجانی، آیت الله مددی، آیت الله شهیدی‌پور معتقد هستند طریق صاحب وسائل به این کتاب هرگز به معنای اخذ آن با قرائت، سماع یا اجازه نقل نسخه از شیخ و یا مناوله نسخه کتاب نبوده و حتی سلسله اجازات نقل به این کتاب هرگز با تبادل نسخه همراه نبوده است. از آنجا که اکثر این نسخ به صورت و جاده به دست علامه مجلسی و مرحوم صاحب الوسائل رسیده است و طرق ایشان به مرویات شیخ طوسی، طرقی است بر اساس اجازه عامه که لزومی ندارد همراه این اجازه، کتابی هم

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

بین استاد و شاگرد رد و بدل شده باشد، بنابراین، برای اثبات صحت نسخه کتاب المسائل باید به روشهای دیگر توسل جست. (شبیری زنجانی، ۱۸۵، مددی، ۱-۲ شهیدی‌پور، ۱-۲)

آیت‌الله بروجردی نیز انتساب این کتاب به علی بن جعفر را به سبب اشکال در سند غیرمعلوم خوانده و معتقد به عدم اعتبار تمامی این کتاب است. (بروجردی، ۷۶۱) آیت الله سیستانی و آقای آصف محسنی نیز با استناد به استدلال مذکور و ضعف طریق در نسخه موجود و مرسل بودن روایات این کتاب و خارج بودن آن از دایره حجیت، این کتاب را از دایره اعتبار خارج نموده است. (محسنی، ۴۱۹-۴۲۰)

آقای بهبودی از دیگر مخالفان اعتبار این کتاب است وی با استناد به ادله تاریخی به نفی توثیق از علی بن جعفر پرداخته و معتقد است وی از امامت امام رضا (ع) و امام جواد(ع) خروج کرده و در سن ۶۵ سالگی به مذهب امامیه بازگشته است. ایشان کتاب المسائل کنونی را تألیف محمد بن جعفر دیباجه – برادر ایشان – می‌داند که روایات کتاب را از امام صادق (ع) بیان می‌کند. به‌زعم استاد بهبودی، علی بن جعفر با تغییر در اساتید کتاب و افزودن بر آن و مبوب ساختنش سعی بر کتمان مولف اصلی و نفی استناد به وی هنگام عرضه کتاب به جامعه دینی و علمی داشته است. (بهبودی، ۲۴۶- ۲۵۴)

رویکرد سوم نسبت به کتاب المسائل دیدگاه عالمانی است که نه به نفی تمام کتاب علی بن جعفر رأی داده و نه تمام محتویات آن را تأیید می‌نمایند. به زعم این گروه تنها آن دسته از روایات این کتاب قابل عمل بوده که به واسطه کتب روایی معتبر متقدم شیعی معاضدت شوند. لذا از منظر ایشان متفردات این کتاب از اعتبار بی‌بهره بوده و قابلیت استناد و فتوا را ندارد. مرحوم آیت الله بروجردی تنها به روایاتی از این کتاب عمل می‌نمود که در کتب اربعه نقل شده و از استناد به متفردات این کتاب و یا روایاتی که در سایر کتب حدیثی به غیر از کتب اربعه بوده، امتناع ورزیده‌اند. (بروجردی، ۷۶۱)

آیت‌الله شبیری زنجانی با اذعان به وثاقت علی بن جعفر، معتقد است هیچ شکی در این نیست که علی بن جعفر صاحب کتابی به نام المسائل بوده است. اما با توجه به اینکه ایشان

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

سند صاحب وسائل را به این کتاب معتبر نمی‌داند و معتقد است که شیخ حر به نسخه این کتاب سند نداشته است، لذا قائل به اعتبار نسخه کنونی نبوده و تنها آن دسته از روایات علی بن جعفر را قابل استناد می‌داند که در کتاب قرب الاسناد و یا کافی و دیگر کتب اربعه ذکر شده است. لذا با توجه به رویکرد علماء در اعتقاد به تفاوت نسخه کتاب المسائل در میان متقدمان و متأخران، ایشان نسخه رایج در میان متقدمان را از اعتبار و شهرت برخوردار دانسته که اصحاب ما سند صحیح به آن نسخه داشته‌اند که اسناد آن به علی بن جعفر محصول ظن و گمان نبوده و مناوله آن عن حس بوده است اما نسخه کنونی که از چنین مزایایی برخوردار نیست به لحاظ علمی شایسته استناد نخواهد بود. (شبیری زنجانی، ۱۸۰– ۱۸۵)

٤-٤. نقد نظر آرای مذکور دانشمندان

به‌طوری که قبلاً گذشت کتاب المسائل در موضوع فقه و در قالب استفتاء به روایت علی بن جعفر از امام کاظم(ع) نقل شده است. داده‌های رجالی همان‌طور که پیش‌تر بیان شد او را فردی موثق، وکیل امام کاظم (ع) و از مریدان خاندان امامت توصیف کرده که در ارتباط نزدیک و مستقیمی با ائمه (ع) در زمان حیات خود بوده و این ارتباط سبب شد تا وی با اطلاع صحیح از مفاهیم دین به عنوان مصدری در اخذ تعالیم دینی قراربگیرد. شیخ مفید او را همراه و هم نشین امام کاظم (ع) معرفی کرده و نام وی را در زمره مشایخ بزرگ حدیثی همچون صفوان و بزنطی و دیگران در قائلان به امامت امام جواد (ع) ذکر می‌کند. او کتاب المسائل او را از اصول روایی مشهورشیعی می‌داند. (مفید، ۲۲۰/۲، ۲۷۴) این توثیق از سوی برخی از معاصران با استناد به خروج علی بن جعفر از اذعان به امامت امام رضا(ع) و امام جواد(ع) و استناد به بر ساخته بودن و ضعف سلسله اسناد روایاتی که وی را ملازم خاندان امامت توصیف می‌کند مورد معارضه قرار گرفته است. (بهبودی، ۲۵۴) آقای بهبودی به سبب خروج علی بن جعفر از امامت امام جواد، وثاقت وی را مورد تردید قرار داده اما همان‌طور که خود ایشان اذعان دارد وی مجدداً به مذهب امامیه باز گشته

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

است که در این صورت این امر مخالف توثیق او نخوهد بـود همـان‌گونـه کـه بسـیاری از راویان حدیثی ما از مذاهب مختلف همچون واقفیه بـه امامیـه بازگشـته و مـورد اعتمـاد و توثیق قرار گرفته‌اند. علاوه بر این حتی بر فرض عدم بازگشت علی بن جعفـر بـه مـذهب امامیه، با توجه به عدم نقش مذهب در توثیق راوی در میـان علمـای متقـدم ایـن دیـدگاه تعارضی با وثاقت علی بن جعفر ندارد. همچنان که تعداد موثقان بـر جارحـان وی فزونـی داشته و اعتماد به وثاقت وی را تقویت می‌کند.

یکی از ویژگی‌های کتاب المسائل تعدد نسخه‌هایی است که از آن موجود بـوده اسـت. همان‌طور که پیش‌تر بیان شد کتاب علی بن جعفر و مرویات او در میان قدما شناخته شـده بوده است. براساس آنچه مطرح شد کتاب المسائل در اسناد آثار گذشتگان توسط شش نفر گزارش شده است. نسخه موسی بن قاسم بجلی و عمرکی بـن علـی البـوفکی و علـی بـن اسباط نزد مشایخ قدیمی و صاحبان کتب اربعه موجود بوده و بیشترین نقل از مسائل علـی بن جعفر در تألیفات صاحبان کتب اربعه به این سه تن برمی‌گردد. این افراد با تعابیر بلنـدی از سوی رجالیان توثیق گشته‌اند که حاکی از جایگاه علمی و شخصیت دینی آن‌هـا اسـت. (نجاشی، ۳۰۳، ۴۰۵، ۲۵۲، طوسی، الرجال، ۳۶۵، طوسی الفهرست، ۴۵۳) .

نسخه چهارم این کتاب نسخه حمیری است، وی این کتـاب را بـه روایـت عبـدالله بـن حسن بن علی جعفر به صورت مبوب نقل می‌کند. در این طریق عبدالله بـن حسـن از نظـر رجالی مجهول است و هیچ یک از رجالیان حتی متعرض نام وی نشده‌اند و هیچ توثیـق و تضعیفی از وی در اختیار ما نیست، لذا از این نظر سند حمیری به این کتاب ضـعیف اسـت. برخی به این دلیل روایات عبدالله بن حسن از علی بن جعفر را تضعیف کرده و به آن عمـل نمیکنند و یا این روایات را در شمار روایات حسان قرار می‌دهند. (موسسهٔ آل‌البیت، ۲۰)

نسخه‌های اسماعیل بن همام و یعقوب بن یزید که هر دو از راویان مورد وثوق و مـورد اعتماد شیعی و صاحب تألیفات حـدیثی هسـتند (نجاشـی، ۳۰، ۴۵۰، طوسـی، الفهرسـت، ۵۰۸) از نسخ مورد اعتماد این کتاب است. نسخه اخیر از این کتـاب همـان نسـخه کنـونی

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

است که امروزه به عنوان کتاب المسائل در میان متأخران معروف است. ایـن نسـخه بـرای اولین بار به دست علامه مجلسی رسیده و ایشان به نقل این نسخه در کتاب بحار پرداختـه است. شیخ حر عاملی و متأخران پس از او نیـز بـه همـین نسـخه مـذکور در جلـد دهـم بحارالانوار اعتماد ورزیده و به نقل آن پرداخته‌اند. این نسخه توسط علـی بـن حسـن بـن علی بن عمر که از نوادگان علی بن جعفر است از وی نقـل شـده اسـت لکـن وی از نظـر رجالی مجهول بوده و هیچ اطلاعی از وی در دسترس نیست. نقـل نسـخه کتـاب المسـائل توسط علی بن حسن تنها از زمان علامه مجلسی رواج یافته است و هیچ یک از قـدما بـه نقل این نسخه نپرداخته‌اند. بررسی‌های رجالی حاکی از ضعف‌هایی در طریق موجود به این کتاب بوده و اعتبار کتاب المسائل کنونی را با تردید و خلل مواجه می‌سازد.

علاوه بر ضعف طریق از دیگر ضعف‌هایی که کتاب المسائل با آن مواجه است اضطراب برخی از اسناد کتاب است. در نسخ این کتاب در برخی از موارد عبارت سـألت ابـی و در برخی دیگر سألت اخی گزارش شده است که شیخ آقا بـزرگ تهرانـی بـه ایـن اختلافـات اشاره نموده است. (تهرانی، ۳۶۰/۲۰) این مسأله منجر شده تا علماء رویکرد سه گانه‌ای در توجیه این مطلب اتخاذ نمایند. برخی همچون آقا بزرگ تهرانی این مسـأله را بـه تصـحیف نساخ نسبت می‌دهند. (همان) برخی دیگر از علمـای معاصـر همچـون اسـتاد بهبـودی در صحت انتساب این کتاب به علی بن جعفر تشکیک نموده است. ایشان این کتاب را متعلـق به محمد بن جعفر دیباجه می‌داند که داده‌های رجالی نیز در اینکه او کتابی به روایت از پدر خود – امام صادق (ع) – داشته است با این دیدگاه همسو هسـتند. آقـای بهبـودی قـرائن موجود در نص را که شیخ آقا بزرگ به عنوان تصحیف نساخ به آن اشاره دارد شاهدی بر صحت ادعای خویش اقامه کرده است و با توجه به تفاوت سیاق سند در نسخه مبـوب – نسخه حمیری– که در اسناد ابتدایی سوال کننده علی بن جعفر و مجیب امام‌کاظم (ع) است و در اسناد میانی کتاب سیاق به گونه‌ای است که گویی سؤال‌کننده امام کاظم (ع) و مجیـب امام صادق(ع) است، مدعی است این کتاب به تألیف علی بن جعفـر شـکل نگرفتـه اسـت. (بهبودی، ۲۴۷–۲۵۴)

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

در بررسی رد پای این طریق در اسناد متقدمان می‌توان به کتاب الایضاح قاضی نعمان هم اشاره کرد. وی از محدثان متقدم – قرن چهارم – به شمار می‌آید و علی‌رغم اطلاع و دسترسی کافی به تمام نسخ کتاب المسائل، اما تنها به نقل نسخه‌ای از این کتاب که به روایت علی بن حسن بن علی بوده است، می‌پردازد. (ابن حیون، ۱۶۹/۱، ۲۰۰، ۲۰۷) یکی از ویژگی‌های این نسخه این است که روایات آن به نقل از علی بن جعفر از امام کاظم (ع) از پدر بزرگوارشان امام صادق(ع) و یا سایر معصومان از اجداد ایشان نقل می‌شود. با در نظر گرفتن این نکته که قاضی نعمان دارای مذهب اسماعیلی است و تألیفات فراوانی برای حمایت فرقه اسماعیلیه انجام داده است علت انتخاب این نسخه توسط وی از میان سایر نسخ آشکار خواهد شد. برخی از معاصران همچون آیت الله مددی این رویکرد را پذیرفته و در نتیجه نسخهٔ کنونی را شاذ دانسته‌اند که مورد استناد بزرگان امامیه قرار نگرفته است زیرا به دلیل عدم باور قاضی نعمان به امامت امام کاظم روایات کتاب به امام صادق (ع) استناد داده شده است. (مددی، ۱۲۸) اما این نتیجه‌گیری در شرایطی است که در مذهب قاضی نعمان اختلاف است. برخی از عالمان معتقدند که او گرچه در ابتدا اسماعیلی بوده، اما پس از مدتی به مذهب امامیه بازگشته و تنها به سبب تقیه از امامان بعد از امام صادق(ع) روایتی نقل نمی‌کند (مجلسی، ۳۸/۱، بحرالعلوم، ۶/۴-۱۴) لذا با فرض اثبات اسماعیلی مذهب بودن قاضی نعمان می‌توان به صحت دیدگاه فوق رای داد.

همان‌طور که بیان شد از کتاب المسائل نسخه‌های متعدد معتمدی وجود داشته که مورد استناد علمای امامیه قرار گرفته است. یکی از ویژگی‌های این کتاب وجود آن در دو شکل مبوب و غیرمبوب است که هر دو نسخه مبوب به روایت حمیری و مشتمل بر ۵۳۴ روایت و نسخه غیر مبوب به روایت علی بن حسن بن علی بن عمر و مشتمل بر ۴۲۹ روایت با اختلاف در تعداد روایات در دسترس است. با توجه به اینکه از نسخ متعدد این کتاب تنها نسخه علی بن حسن به دست ما رسیده است، اضطرابات مذکور و یا آنچه آقا بزرگ تهرانی تحت عنوان تصحیف نساخ از آن یاد می‌کند مربوط به همین نسخه است، نسخه‌ای که هیچ

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

یک از قدمای امامیه به روایت از این نسخه نپرداخته است. شواهدی که مرحوم بهبودی از اضطراب این کتاب بیان کرده‌اند مقتبس از نسخه غیر مبوب – نسخه شاذ- این کتاب بوده است که نمی‌توان این ضعف را به سایر نسخ این کتاب تسری داد.

گفته شد که استاد بهبودی این کتاب را تألیف محمد بن جعفر دیباجه می‌داند که علی بن جعفر با تغییر در اسناد و تبویب کتاب سعی در نشر کتاب به نام خود داشته است. حال آن که به تصریح ایشان علی بن جعفر در ۶۵ سالگی به مذهب امامیه درآمد و با توجه به اینکه محمد بن جعفر از برادر خود بزرگتر بوده و برای او امکان نقل روایت از امام صادق(ع) وجود داشته است جای سؤال است که چگونه کتابی با عنوان المسائل که استفتاء نیازهای مبتلا به مردم در آن زمان بوده است تا چنین زمانی مسکوت مانده و در میان مردم منتشر نشده است حال آن که امکان دسترسی مردم به امام صادق (ع) میسور بود اما در زمان امام کاظم(ع) به سبب فشارهای سیاسی ارتباط مردم با امام (ع) کم شد و نیازمند واسطه‌ای گشت که اجابات امام را به مردم ابلاغ کند، فلسفه شکل‌گیری کتب المسائل نیز در همین امور نهفته است.

افزون بر آن بزرگان و قدمای رجالی و حدیثی ما همچون نجاشی، شیخ طوسی، صدوق، حمیری، کتاب المسائل را به علی بن جعفر نسبت داده‌اند که منجر به اعتماد به صحت انتساب کتاب المسائل به علی بن جعفر است.

معضل مهم در رابطه با این کتاب تعدد نسخ آن است، اشاره علامه مجلسی در بحار الانوار به عبارت سألت اخی و سألت ابی هر دو پس از ذکر سند و یکسانی طریق مذکور نشان می‌دهد که نسخه‌ای که به دست علامه مجلسی رسیده همان نسخه مورد اعتماد صاحب الایضاح است که امامیه آن را نسخه‌ای شاذ از کتاب علی بن جعفر دانسته و هرگز به این نسخه اهتمامی نداشته و به نقل آن نپرداخته‌اند. این مسأله حاکی از بی‌اعتباری طریق علی بن حسن بن عمر به نسخه او از کتاب المسائل از منظر امامیه است.

٤-٥. جایگاه کتاب مسائل علی بن جعفر در وسائل الشیعه

مسائل علی بن جعفر که از منابع شیخ حر عاملی در تدوین وسائل الشیعه است در

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

۳۲۷ موضع، مورد ارجاع شیخ قرار گرفته است که ۱۶۶ مورد از آن در شمار روایات مذکور در کتاب وسائل است. حجم استنادات شیخ حر عاملی به این کتاب ۰/۹۱٪ است که ۰/۴۶٪ از آن به نقل صریح روایات اختصاص می‌یابد.

برحسب آنچه پیش‌تر بیان شد، مهمترین چالش‌هایی که کتاب المسائل کنونی با آن مواجه است، تردید در اصالت انتساب این نسخه به مؤلف است. با توجه به قرائن بیان شده، از قبیل تفرد طریق موجود در میان متأخران و عدم نقل این نسخه توسط متقدمان امامیه از طریق مذکور، و جاده‌ای بودن دستیابی متأخران به نسخه کتاب المسائل، ضعف سندی کتاب، باطل بودن فرض صحت اتصال سند شیخ حر عاملی در نقل این کتاب به شیخ طوسی، عدم نقل این نسخه و اعتماد به آن در میان متأخران به صورت عن حس و اجتهادی بودن کسب اعتبار آن ،مرسل بودن و عدم حجیت روایات، اضطراب در سند و متن از جمله عواملی است که منجر می‌شود تا نتوان به کتاب مذکور اعتماد ورزید و انتخاب آن را در راستای معیارهای شیخ حر عاملی قرار داد.

همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد در وثاقت علی بن جعفر و اینکه وی صاحب کتابی است که آن را از امام کاظم(ع) نقل می‌کند هیچ تردیدی نیست اما قرائن حاکی از آن است که نسخه مذکور نمی‌تواند همان کتاب مشهور در زمان متقدمان باشد. با توجه به انتساب این نسخه به فرقه اسماعیلیه نه تنها نمیتوان نسبت به آن ادعای شهرت نمود بلکه باید اذعان داشت که نسخه علی بن حسن از جمله نسخه‌های شاذ موجود از این کتاب بوده است که هیچ‌یک از قدمای ما به روایت از آن نپرداخته‌اند. برحسب آنچه در سند این کتاب بیان می‌شود، نسخه کنونی مجموعه‌ای از روایات علی بن جعفر است که ابوجعفر بن نضر بن یزید خراسانی از کتاب خود در سال ۲۸۱ ق برای شاگردان و راویانش بیان کرده است، افزون بر آن هیچ دلیل متقنی در دست نیست که این حجم از روایات شامل تمامی کتاب المسائل اولیه باشد، زیرا نضر بن یزید خراسانی روایتهایی را که به صورت متفرقه از علی بن جعفر در کتاب خود در اختیار داشته، بازگو کرده است. شاهد بر این امر می‌تواند وجود

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

روایت‌هایی دیگر از علی بن جعفر باشد که در قالب سؤالات و استفتاءات از امام موسی بن جعفر(ع) در سایر منابع روایی پراکنده است و امروزه به عنوان مستدرکات مسائل علی بن جعفر به نسخه اصلی ضمیمه گشته است. شیخ حر عاملی به صورت مطلق به این کتاب اعتماد نموده و از پرداختن به توصیف نسخه و پیرایه‌های موجود نسبت به این کتاب امتناع ورزیده است.

۵- نتایج مقاله

۵-۱. کتاب مسائل علی بن جعفر از اصول روایی شیعه و از میراث حدیثی حوزه مدینه بوده که از دو مجرای کوفه و قم نشر یافته است. بررسی‌ها حاکی از اتقان و استواری نسخ کوفی این کتاب بوده است حال آن‌که علمای متقدم در میان طرق نشر این کتاب در حوزه قم روایت علی بن حسن بن علی بن عمر از این کتاب را بی‌اعتبار و شاذ دانسته‌اند.

۵-۲. بررسی طرق این کتاب در میان آثار متقدمان و متأخران مشخص می‌شود نسخه علمای متقدم به دست محدثان متأخر نرسیده و تنها نسخه‌ای که اکنون به صورت وجاده در اختیار متأخران قرار گرفته است، از اضعف طرق موجود به این کتاب بوده است.

۵-۳. کتاب مسائل علی بن جعفر در دوران معاصر نیز به جهت توثیق یا تضعیف مورد ارزیابی محققان قرار گرفته است. برخی از علماء همچون آیت‌الله خویی قائل به اعتبار کتاب بوده، برخی دیگر همچون آقای بهبودی با رویکرد نقد متون تاریخی اعتبار این کتاب را مورد تردید قرار داده است و برخی از عالمان نیز در توثیق و تضعیف کتاب قول به تفصیل را مدعی شده‌اند.

۵-۴. شیخ حر عاملی در خاتمه وسائل الشیعه با طرح ملاک‌هایی همچون اعتماد به اصول روایی شیعه، اتکا بر اقوال رجالیان و علمای کبار، وثاقت مؤلف، صحت و تواتر انتساب کتاب به مؤلف و... منابع خود را اعتبارسنجی کرده و آن را بر کتاب المسائل قابل انطباق دانسته است. در حالی‌که در ارزیابی این کتاب مشخص می‌شود این کتاب از حیث ملاک‌هایی همچون صحت انتساب کتاب به مؤلف و یا تواتر انتساب به او و شهرت منبع، و صحت نسخه به دست رسیده، با معیارهای شیخ حر عاملی همپوشانی ندارد.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

کتابشناسی

۱. ابن بابویه، محمدبن علی، من لایحضره الفقیه، مصحح: علی‌اکبر غفاری، دفتر نشر اسلامی، قم، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
۲. ابن حجر عقلانی، احمد بن علی، تهذیب التهذیب، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۴ هـ‍ق.
۳. ابن حیون، نعمان بن محمد، شرح الاخبار فی فضائل الائمهٔ الاطهار، جامعه مدرسین، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
۴. ابن دقیق العید، محمد، الاقتراح، به کوشش قحطان عبدالرحمن دوری، بغداد، بی‌تا.
۵. ابن قولویه، جعفربن محمد، کامل الزیارات، مصحح: عبدالحسین امینی دارالمرتضویة، بغداد، چاپ اول، ۱۳۶۵ق.
۶. افندی، عبدالله بن عیسی، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، مطبعة خیام، ۱۴۰۱ق.
۷. امین، سیدمحسن، اعیان الشیعة، بیروت، بی‌تا.
۸. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، موسسه البعثة، قم، چاپ اول، ۱۳۷۱ش.
۹. برقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، دارالکتب الاسلامیه، قم، چاپ اول، ۱۳۴۲ش.
۱۰. بروجردی طباطبایی، سید حسین، تبیان الصلاه، بی‌جا، نسیم عرفان، بی‌تا.
۱۱. بهبودی، محمدباقر، معرفة الحدیث و تاریخ نشره و تدوینه و ثقافته عند الشیعة الامامیة، شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران، چاپ اول، ۱۴۲۷ ش.
۱۲. بحرالعلوم، محمدمهدی، رجال بحرالعلوم، تهران، مکتبه الصادق، بی‌تا.
۱۳. تهرانی، محمدحسن (آقابزرگ)، الذریعة الی التصانیف الشیعة، دارالاضواء، بیروت، چاپ دوم، بی‌تا.
۱۴. حاج منوچهری، فرامرز، مدخل اصل دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۹ هـ‍ش.
۱۵. حرعاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، موسسه آل‌البیت، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
۱۶. همو، الرجال، به گردآوری و اهتمام علی فاضلی، دارالحدیث، قم، چاپ اول، ۱۴۲۷ق.
۱۷. حلی، حسن بن یوسف، خلاصة الاقوال، مصحح: محمد صادق بحرالعلوم، قم، چاپ دوم، ۱۴۰۲ ق.
۱۸. حویزی، عبدالعلی بن جمعه، نورالثقلین، مصحح: هاشم رسولی، نشر اسماعیلیان، قم، چاپ چهارم، ۱۴۱۵ق.
۱۹. خویی، سیدابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و طبقات الرواة، بی‌جا، بی‌تا.
۲۰. شبیری زنجانی، محمدجواد، دروس خارج فقه، نشر مدرسه فقاهت، قم، ۱۳۹۱ش.
۲۱. طوسی، محمدبن‌حسن، الرجال، محقق: جواد قیومی اصفهانی، موسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ سوم، ۱۳۷۳ش.
۲۲. همو، فهرست کتب الشیعة و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، محقق: عبدالعزیز طباطبایی، مکتبة المحقق الطباطبایی، قم، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.
۲۳. همو، الاستبصار فیمااختلف من الاخبار، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۹۰ق.
۲۴. همو، تهذیب الاحکام، دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
۲۵. غلامعلی، مهدی، رجال کاربردی، دارالحدیث، قم، چاپ اول، ۱۳۹۵ش.
۲۶. فاضل جواد، جواد بن سعید، مسالک الافهام الی آیات الاحکام، نشر مرتضوی، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۵ش.
۲۷. قمی، عباس، الکنی و الالقاب، مؤسسه نشر اسلامی، قم، چاپ دوم، ۱۴۲۹ ق.
۲۸. کشی، محمد بن عمر، اختیار معرفة الرجال، موسسه آل‌البیت، قم، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دارالحدیث، قم، چاپ اول، ۱۴۲۹ق.
۳۰. مامقانی، عبدالله، مقباس الهدایة فی علم الدرایة، قم، چاپ اول، ۱۴۲۸ق.
۳۱. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، داراحیاء التراث العربی، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

۳۲. محسنی، محمد آصف، بحوث فی علم الرجال، مرکز المصطفی العالمی للترجمه و النشر، قم، چاپ پنجم، ۱۴۳۲ق.
۳۳. مددی، احمد، دروس خارج فقه ۱۳۸۹-۱۳۹۰، بی‌تا، بی‌جا.
۳۴. مفید، محمدبن‌محمد، الارشاد فی معرفة حجج‌الله علی العباد، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، قم، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
۳۵. موسسهٔ آل‌البیت، مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، مؤسسه آل‌البیت، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
۳۶. نجاشی، احمد بن علی، الرجال، محقق: موسی شبیری زنجانی، موسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ اول، ۱۳۶۵ش.
۳۷. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، موسسه آل البیت، قم، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.
۳۸. سایت جامع تقریرات مراجع، www.taghrir.ismc.ir، تقریرات آیت الله مکارم شیرازی، محمد السند، شهیدی‌پور.

[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]
[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]

[DOR: 20.1001.1.20080417.1400.15.29.11.2]
[Downloaded from pnmag.ir on 2026-10-07]